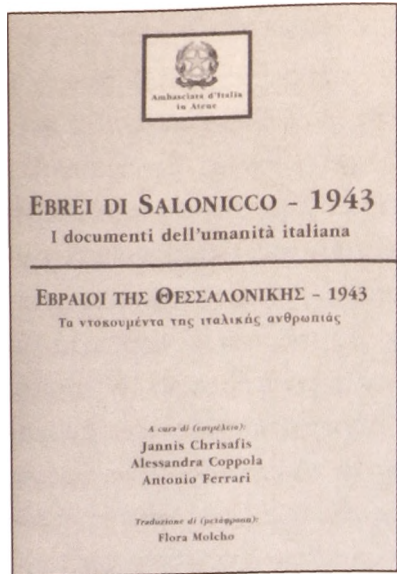

τος και ενθάρρυνε την ατομική έκφραση μέσα στην ομάδα. Και την Κατερίνα που το χαμόγελο και η λαμπερή της ματιά χάθηκαν νωρίς, όχι όμως και από την μνήμη όσων τα είχαν σπράξει τόσο απλόχερα όσο τα εξέπεμπε.

Για το βιβλίο

Ebrei di Salonicco, 1943/ I documenti dell'umanità italiana Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, 1943: Τα ντοκουμέντα της ιταλικής ανθρωπιάς A Cura di (Επιμέλεια) Jannis Chrisafis, Alessandra Coppola, Antonio Ferrari Traduzione di (Μετάφραση): Flora Molcho Δίγλωση Έκδοση: Ambasciata d'Italia in Atene, [Αθήνα 2008]

Οντέτ Βαρών-Βασάρ

Ιταλική αλληλεγγύη στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης: σκέψεις με αφορμή μια έκδοση¹

Η δίγλωση έκδοση της Ιταλικής Πρεσβείας στην Αθήνα ρίχνει φως σε όχι τόσο γνωστές πτυχές της επώδυνης ιστορίας που αποτελεί η εκτόπιση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, και συγκεκριμένα στη διάσωση Ιταλοεβραίων χάρη στις ενέργειες του ιταλικού προξενείου της Θεσσαλονίκης. Η αρχική έρευνα είχε γίνει από τον καθηγητή Daniel Carpi, ο οποίος μελέτησε πρώτος αυτά τα έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών της Ρώμης και συνέθεσε την ιστορία. Το βιβλίο του όμως, εξαντλημένο από χρόνια, ήταν δυσεύρετο για ένα ευρύτερο κοινό. Ακριβώς γι' αυτό η εκδοτική πρωτο-

Η Οντέτ Βαρών-Βασάρ διδάσκει Ιστορία στο Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο. Το βιβλίο της Η ενηλικίωση μιας γενιάς. Νέοι και νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση πρόκειται να κυκλοφορήσει από τις εκδόσεις της Εστίας το 2009.

βουλία της Ιταλικής Πρεσβείας και των επιμελητών, του Antonio Ferrari, της Alessandra Coppola και του Γιάννη Χρυσάφη, που μας προσφέρει όλα τα έγγραφα της αλληλογραφίας και σε ελληνική μετάφραση ήταν πραγματικά αξιέπαινη.² Από τα έγγραφα του βιβλίου αναδύεται ολοζώντανη μία σελίδα μικροϊστορίας. Είναι τιμή μου που μου ζητήθηκε να προσθέσω κι εγώ δυο λόγια στην παρουσίαση του εγχειρήματος.

Η ιστορία των τεσσάρων αυτών ετών δεν έχει πάψει να μας απασχολεί παραπάνω από εξήντα χρόνια μετά, πράγμα απολύτως δικαιολογημένο διότι όσα έγιναν την τετραετία 1941-1944 έχουν ακόμη πολλά να μας διδάξουν, τόσο σε πραγματολογικό επίπεδο, ως ανασύνθεση της ιστορίας, όσο και σε οντολογικό, ηθικό και φιλοσοφικό επίπεδο. Διότι η γενοκτονία των Ευρωπαίων Εβραίων, που συντελέστηκε στην καρδιά της Ευρώπης από τους ναζί και τους συμμάχους τους, παραμένει ένα από τα πλέον φρικτά εγκλήματα, τόσο φρικτό που μετά τον πόλεμο επινοήθηκε γι' αυτό ειδικός όρος, ο όρος «έγκλημα κατά της ανθρωπότητας». Πράγματι η ανθρωπότητα ολόκληρη είχε πληγεί κι όχι μόνο μια ανθρώπινη κοινότητα, την οποία οι διώκτες της επέμεναν να ονομάζουν «φυλή». Όχι μόνο δεν επρόκειτο για άλλη φυλή, αλλά για Ευρωπαίους πολίτες εβραϊκού θρησκευματος, που επί αιώνες είχαν συμβάλει καθοριστικά στον πολιτισμό αυτής της πολιτισμικής περιοχής που ήταν η ευρωπαϊκή ήπειρος.

Το διαφορετικό θρήσκευμα έτεινε να λησμονηθεί από τους πλέον αφομοιωμένους στις τοπικές κοινωνίες, που ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. «Ebreo laïco», δηλαδή μη θρησκευόμενο, χαρακτήριζε τον εαυτό του ο Ιταλοεβραίος Πρίμο Λέβι, ο εμβληματικότερος μάρτυρας του Άουσβιτς. Ο Πιέρ Βιντάλ Νακέ, απόγονος επιφανών Γαλλοεβραίων παθιασμένων με τη δημοκρατία (τη république), που πρώτη τους είχε κάνει ισότιμους πολίτες από τον 18ο κιόλας αιώνα, επιστρέφει στην εβραϊκότητά του μόνο λόγω του ναζιστικού διωγμού. Και πάρα πολλοί σαν κι αυτούς.

Ποια ασύλληπτη παλινδρόμηση κάνει ώστε στα μέσα του 20ού αιώνα και στην καρδιά της Ευρώπης να διώκεται το εβραϊκό στοιχείο με τρόπο χειρότερο απ' ότι είχε ποτέ πραγματοποιήσει η Ιερά Εξέταση, γυρίζοντας έτσι το ρολόι του πολιτισμού πολλούς αιώνες πίσω; Αυτό ήταν το κατόρθωμα του ναζισμού και βέβαια ένα μεγάλο αναπάντητο ερώτημα.

Και μάλιστα, σ' ένα πλαίσιο τόσο απόλυτης κυριαρχίας του «κακού», που το κακό έμοιαζε η κανονικότητα, γινόταν "banal" τετριμμένο, κοινότοπο, όπως έδει-

ξε η Χάννα Άρεντ στο λαμπρό της δοκίμιο «Η κοινοτοπία του κακού». Όχι στυγεροί εγκληματίες, αλλά συνηθισμένοι, φυσιολογικοί άνθρωποι έστελναν στο θάνατο καθημερινά χιλιάδες άλλους ανθρώπους, εκτελώντας σχεδόν το επαγγελματικό τους καθήκον. Στην εποχή λοιπόν που το κακό ήταν ο κανόνας, κάθε πράξη που διέφευγε της λογικής του, κάθε μικρή κίνηση που αντιτασσόταν σ' αυτό ήταν μια αντίσταση ανυπολόγιστου ηθικού μεγέθους. Σ' αυτό το πλαίσιο εγγράφεται και η στάση των Ιταλικών Αρχών Κατοχής, οι οποίες από την αρχή αρνήθηκαν να εφαρμόσουν τα φυλετικά μέτρα που ζητούσαν οι Σύμμαχοί τους εναντίον των Εβραίων.

Οι Θεσσαλονικείς Ιταλοεβραίοι αναφέρονται ως 276 άτομα σε έγγραφο της 23ης Ιουλίου 1942, ενώ στο τελικό έγγραφο που αναφέρει τον αριθμό της αποστολής τους στην Αθήνα αναφέρονται ως 350. Όπως σημειώνει ο Αντόνιο Φερράρι: «Κι αυτή η ισχνή ομάδα περιελάμβανε όχι μόνο όλους τους Ιταλούς αλλά κι εκείνους που είχε βοηθήσει να σωθούν το φασιστικό προσωπικό του Προξενείου της πόλης, επινοώντας μακρινές συγγένειες κι επαφές με τη χώρα μας.» (σ. 19) Εβδομήντα τέσσερα λοιπόν άτομα βοήθησε το ιταλικό προξενείο να πιστοποιήσουν την (αληθινή ή ψεύτικη) καταγωγή τους από τη γείτονα χώρα, ενεργοποιώντας προφανώς λησμονημένες ρίζες. Όπως και να 'χει, το γεγονός αυτό δείχνει ότι ο πρόξενος Γκουέλφο Τζαμπόνι πέτυχε να διευρύνει όσο ήταν δυνατόν τον αριθμό αυτών που μπόρεσε να σώσει αποδίδοντάς τους ιταλική υπηκοότητα.

Οι 350 λοιπόν Θεσσαλονικείς Εβραίοι που δεν εκτοπίστηκαν από τη Θεσσαλονίκη αλλά στάλθηκαν στην Αθήνα κυριολεκτικά στο παραπέντε, λίγες εβδομάδες πριν ολοκληρωθεί η εκτόπιση, ήταν μία φωτεινή σελίδα της ιστορίας σε χρόνους τόσο σκοτεινούς και μια πολιτική πράξη αναμφισβήτητα θετική. Ήταν επίσης, ένα κατόρθωμα διπλωματίας και ορθών χειρισμών του προξένου Τζαμπόνι, ο οποίος διέυρυνε όσο μπορούσε το μήνυμα που ερχόταν από τη Ρώμη.

Αν αναλογιστεί κανείς ότι οι 366 Εβραίοι Ισπανικής υπηκοότητας, για τους οποίους έγιναν αντίστοιχες προσπάθειες από τις ισπανικές αρχές, τελικά πήραν τον δρόμο για το στρατόπεδο του Μπέργκεν Μπέλζεν,³ αντιλαμβάνεται ότι το κατόρθωμα της επιβίβασης στο τραίνο των Ιταλοεβραίων, το οποίο μετά από φοβερές κωλυσιεργίες φεύγει από τη Θεσσαλονίκη και φτάνει στην ιταλοκρατούμενη ακόμη Αθήνα, είναι πράγματι εντυπωσιακό. Εντυπωσιακό είναι και το έγγραφο που περι-

γράφει πώς ακριβώς το τραίνο, με τους Ιταλοεβραίους επιβάτες του, έμεινε κολλημένο για 14 ώρες στο σιδηροδρομικό σταθμό της Θεσσαλονίκης και πόσα προβλήματα έπρεπε να ξεπεραστούν για να πάρει το δρόμο του για την Αθήνα (έγγραφο σ. 92-93). Παρενθετική σκέψη: στον Παλιό Σιδηροδρομικό Σταθμό Θεσσαλονίκης η πλάκα που θυμίζει τις σελίδες του ιστορικού δράματος που παίχτηκαν στις αποβάθρες του και στους συρμούς του τοποθετήθηκε μόλις το 2004, εξήντα χρόνια μετά. Από εκεί βέβαια ξεκίνησαν και όλα τα τραίνα με τελικό προορισμό το Άουσβιτς. Δεν πιστεύω ότι η απλή τοποθέτηση μίας πλάκας αρκεί. Ο σταθμός αυτός θα όφειλε να αναδειχθεί σε κατ' εξοχήν μνημονικό τόπο, αν η πόλη στρεφόταν αληθινά προς το παρελθόν της, πράγμα που δεν συμβαίνει, όπως τόνισε και ο Πέτρος Μάρκαρης.⁴

Επανέρχομαι στη σελίδα της μικροϊστορίας μας: το ταξίδι των Εβραίων ιταλικής υπηκοότητας πραγματοποιήθηκε στις 15 Ιουλίου του 1943, λιγότερο δηλαδή από ένα μήνα πριν ολοκληρωθεί η εκτόπιση όλων των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, που ολοκληρώθηκε στις 11 Αυγούστου του '43. Όταν φτάνουν στην Αθήνα, έχουν λιγότερο από ένα μήνα μέχρι τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας και τη γερμανική κατοχή της πόλης.

Η ιταλική διπλωματία φαίνεται πως δεν θα ήθελε να αφήσει αυτούς τους προστατευόμενούς της στην τύχη τους στην Αθήνα. Τα τελευταία έγγραφα του βιβλίου δείχνουν τις προσπάθειες και το ενδιαφέρον να μεταφερθούν αυτοί οι Ιταλοεβραίοι για να προστατευθούν σε περίπτωση γερμανικής κατοχής της Αθήνας. Στα Πρακτικά μιας συνέλευσης υπουργών σημειώνεται: «Δεν μπορούμε να τους εγκαταλείψουμε στην τύχη τους, αν οι Γερμανικές Στρατιωτικές Αρχές πάρουν στα χέρια τους όλες τις εξουσίες. Λαμβάνεται υπ' όψιν η λύση του να τους μεταφέρουμε στην Ιταλία ή τουλάχιστον, για την ώρα, στα νησιά του Ιονίου.[...]» (έγγραφο σ. 101).

Τα διπλωματικά έγγραφα σταματούν απότομα, αφού μία εβδομάδα μόνο μετά, στις 8 Σεπτεμβρίου του '43, έγινε η συνθηκολόγηση της Ιταλίας και η αποχώρηση των ιταλικών αρχών από την Ελλάδα. Δεν γνωρίζω ακριβώς την τύχη αυτών των Ιταλοεβραίων στην Αθήνα. Απ' όσο καταλαβαίνω δεν πρόλαβαν να τους μεταφέρουν στην Ιταλία. Φαντάζομαι όμως, ότι τουλάχιστον οι περισσότεροι πρέπει να κατάφεραν να κρυφτούν ανάμεσα στον πληθυσμό της πρωτεύουσας.

Εκτός από τους 350 Θεσσαλονικείς Ιταλοεβραίους, οι ιταλικές αρχές κατόρθωσαν να μεταφέρουν και 145 Ισπανοεβραίους, που δεν είχαν καταφέρει να σώσουν οι ισπανικές αρχές, μεταφέροντάς τους με ιταλικά τραίνα στην Αθήνα.⁵

Αυτό όμως που θέλω να τονίσω είναι πως οι Ιταλοί έσωσαν με έμμεσο τρόπο πολύ περισσότερους, κατά τη διάρκεια της δικής τους Κατοχής. Το γεγονός ότι δεν εξαπέλυσαν διωγμό, παρά τις πιέσεις των συμμάχων τους, έδωσε τον απαραίτητο χρόνο σε πολλούς ανθρώπους είτε να διαφύγουν, είτε να συνδεθούν με την Αντίσταση, είτε να κρυφτούν με ψεύτικα χαρτιά αναμιγνυόμενοι με τον υπόλοιπο πληθυσμό.

Ορισμένα παραδείγματα: αν το 50% της κοινότητας των Αθηναίων Εβραίων μπόρεσε να σωθεί, αυτό οφείλεται κατά μεγάλο μέρος και στην Ιταλική Κατοχή, κατά την οποία οι Εβραίοι της Αθήνας είχαν το χρόνο να πληροφορηθούν τι συνέβη στους Θεσσαλονικείς από τον Μάρτιο ως τον Αύγουστο του 1943 και να αντιδράσουν διαφορετικά. Ως τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο του '43, οι Εβραίοι της Αθήνας, της Χαλκίδας, της Θεσσαλίας, για να αναφέρω μόνο τις μεγαλύτερες κοινότητες της ιταλοκρατούμενης νότιας Ελλάδας είναι απολύτως προστατευμένοι. Στον Βόλο έχουν το χρόνο να συνδεθούν με το ΕΑΜ και ο ΕΛΑΣ φυγαδεύει στο βουνό το μεγαλύτερο μέρος της κοινότητας μαζί και τον ραββίνο. Έτσι «μόνο» (το μόνο σε εισαγωγικά) το 26% των Εβραίων κατοίκων του θα γνωρίσουν την εκτόπιση (κι αυτοί γιατί δεν μπόρεσαν ή δεν θέλησαν να διαφύγουν στο βουνό).

Το ίδιο συνέβη και στην Αθήνα, όπου ο ραββίνος Μπαρζιλιά «απήχθη» (με τη βούλησή του βέβαια) από το ΕΑΜ και φυγαδεύτηκε στο βουνό λίγο μετά τη γερμανική κατοχή της Αθήνας. Πολλοί Αθηναίοι ακολούθησαν το παράδειγμά του. Και φυσικά οι Εβραίοι της Ρόδου και της Κω δεν θα είχαν ποτέ εκτοπιστεί αν τα νησιά είχαν παραμείνει ιταλικά. Ιούλιο του '44 (λίγους μήνες πριν την απελευθέρωση) η ναζιστική μανία ξεριζώνει τους Εβραίους από την παλιά πόλη της Ρόδου, τελευταία ακρούλα της Ευρώπης, όπου ζουν και ευημερούν από την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας τον 16ο αιώνα και μοιράζονται το κάστρο μαζί με τους μουσουλμάνους. Η προσπάθεια του Τούρκου προξένου Ουλκουμέν θα μπορέσει να σώσει μόνο 50 Τούρκους υπηκόους. Από την Κέρκυρα, η εβραϊκή κοινότητα θα εκτοπιστεί Ιούνιο του '44 (κι αυτή εγκατεστημένη επί πολλούς αιώνες στην Οβριακή, στην καρδιά της πόλης, κι εν μέρει ιταλόφωνη).⁶ Από

την αρχή της Κατοχής οι ιταλικές αρχές είχαν δηλώσει ότι δέχονται «οι Εβραίοι να τεθούν υπό περιορισμό, εν μέρει τουλάχιστον, στις Ιονίους Νήσους ή να αποχωρήσουν για την Ιταλία». ⁷ Σ' όλους τους κατεχόμενους από τους Ιταλούς τόπους, οι Εβραίοι προστατεύθηκαν κι αυτό είναι βέβαια προς τιμήν τους. Παντού όπου η ιταλική παρουσία υποκωρούσε, οι Εβραίοι έμεναν στο έλεος των ναζί.

Εκτός από τους Ιταλοεβραίους της ίδιας της Ιταλίας, μετά βέβαια από τη συνθηκολόγηση, όταν η Ιταλία έγινε δηλαδή κατεχόμενη χώρα. Όμως φυλετικοί νόμοι και αποκλεισμοί παντός είδους είχαν επιβληθεί στους Ιταλοεβραίους από τις φασιστικές ιταλικές αρχές πολύ νωρίτερα. Ο νεαρός χημικός Πρίμο Λέβι από το Τορίνο, που μόλις έχει πάρει το πτυχίο του, δυσκολεύεται πάρα πολύ να βρει δουλειά. Γράφει σχετικά: «Τους τελευταίους μήνες είχαν ανακοινωθεί οι φυλετικοί νόμοι κι εγώ σιγά σιγά απομονωνόμουν από τους υπόλοιπους. Οι χριστιανοί φίλοι μου ήταν παιδιά ευγενικά, κανένας ανάμεσά τους ή ανάμεσα στους καθηγητές μου δε μου είχε απευθύνει μια λέξη ή μια κίνηση εκθρική, όμως εγώ τους ένιωθα να απομακρύνονται κι ακολουθώντας μια πανάρχαιη συμπεριφορά απομακρυνόμουν κι εγώ.»⁸ Αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1943, θα συλληφθεί με μια ομάδα ανταρτών στο Πιεμόντε από Ιταλούς συνεργάτες των ναζί, θα ανακριθεί κι όταν ομολογήσει την εβραϊκή του καταγωγή θα σταλεί στο στρατόπεδο συγκεντρώσεως απ' όπου θα φύγουν οι αποστολές των Ιταλών Εβραίων για το Άουσβιτς. Η τριλογία που θα γράψει αργότερα ο επιζών Πρίμο Λέβι θα είναι η σημαντικότερη μαρτυρία και ανάλυση για το σύμπαν του θανάτου. Μεταφρασμένη στα αγγλικά και στα γερμανικά, αργότερα στα γαλλικά και σε άλλες γλώσσες, θα κάνει τον γύρο του κόσμου με επιτυχία που ίσως δεν γνώρισε κανένα αντίστοιχο έργο, καθιστώντας το κατ' εξοχήν έργο της στρατοπεδικής λογοτεχνίας.⁹

Εκτός από τον ελάχιστο φόρο τιμής στο έργο και στο πρόσωπο του Πρίμο Λέβι, προσπάθησα να δείξω τις αντιφάσεις από τις οποίες ήταν ζυμωμένη αυτή η εποχή. Ήθελα ακόμη, να τονίσω το αντίθετο από την «κοινοτοπία του κακού». Την «ευθραυστότητα του καλού» σ' αυτούς τους δύσκολους καιρούς, το πόσο εύθραυστο δηλαδή ήταν το «καλό».

Δανείζομαι την έκφραση από τον τίτλο του ομότιτλου δοκιμίου του Τσβετάν Τόντοροφ, που βρίσκεται βέβαια σε διάλογο με την Χάννα Άρεντ. Αν το κακό είναι κοινότοπο, αντίθετα το καλό είναι τόσο εύθραυστο την εποχή εκείνη (κι ίσως όχι

μόνο). Η περίπτωση που εξετάζει ο Τόντοροφ αφορά τη στάση των Βουλγάρων, συμμάχων των ναζί, απέναντι στους Εβραίους. Ενώ οι Βούλγαροι εκτοπίζουν τους Εβραίους στις ζώνες κατοχής που είναι υπό τη δικαιοδοσία τους (όπως τις πόλεις της δυτικής Μακεδονίας και της Θράκης τον Μάρτιο του '43, στερώντας τις για πάντα από τις εβραϊκές τους κοινότητες), προστατεύουν αντίθετα τους Εβραίους της Βουλγαρίας, που τελικά θα αποφύγουν την εκτόπιση μετά από πολλά συντονισμένα διαβήματα του βασιλιά, του πολιτικού με την ορθότερη στρατηγική, του Πεσέβ, αλλά και της κοινής γνώμης. Οι Έλληνες Εβραίοι της βουλγαρικής ζώνης κατοχής θα είναι το τίμημα της διάσωσης των Βούλγαρων Εβραίων. Τίποτε δεν είναι εντελώς άσπρο ή εντελώς μαύρο αυτήν την εποχή –και εδώ θυμόμαστε πάλι την «γκρίζα ζώνη» του Πρίμο Λέβι– εκτός βέβαια από τη ναζιστική ιδεολογία και την εφαρμογή της.

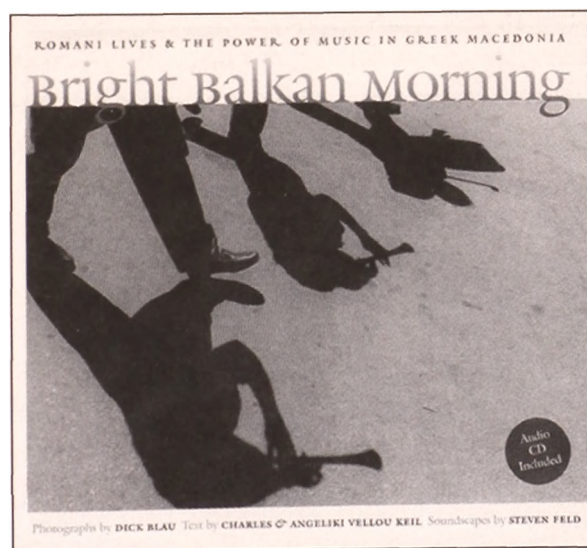
Και κλείνω με μια φράση του Τόντοροφ: «Φαίνεται πως άπαξ και το κακό εισαχθεί στον δημόσιο βίο, διαδίδεται με μεγάλη ευκολία, ενώ το καλό παραμένει δύσκολο, σπάνιο, εύθραυστο. Κι ωστόσο εφικτό.»¹⁰ Μια χειροπιαστή απόδειξη αυτού του «καλού» είναι κι αυτή η ιστορία για την οποία μιλήσαμε απόψε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Επεξεργασμένη μορφή της ομιλίας μου στο Ιταλικό Ινστιτούτο στην παρουσίαση του βιβλίου (11 Ιουνίου 2008). Ευχαριστώ την Διευθύντρια του Ιταλικού Μορφωτικού Ινστιτούτου κυρία Melita Palestini για την πρόσκλησή της να συμμετάσχω σ' αυτήν την εκδήλωση.
- 2 Οι επιμελητές: ο Antonio Ferrari είναι δημοσιογράφος της *Corriere della Sera* και ειδικός ανταποκριτής για τη Μέση Ανατολή εδώ και 25 χρόνια, η Alessandra Corbola είναι καθηγήτρια αρχαίας ελληνικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας, ο Γιάννης Χρυσάφης είναι δημοσιογράφος στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*.
- 3 Στο στρατόπεδο αυτό δεν βρήκαν μεν τον θάνατο, γιατί δεν ήταν στρατόπεδο εξοντώσεως αλλά μόνον συγκεντρώσεως, μοιράστηκαν όμως τις κακουχίες και τις αγωνίες, ώπου στην απελευθέρωση να φτάσουν πρώτα στην Ισπανία και από εκεί στην Παλαιστίνη. Για το ζήτημα αυτό η Ισπανική Πρεσβεία στην Αθήνα εξέδωσε φέτος την έκδοση: Matilde Morcillo Rosillo, *S.R.Radigales y los refugiados de Grecia (1943-1946)*, Madrid 2008.
- 4 Η εισήγηση του συγγραφέα Πέτρου Μάρκαρη στην παρουσίαση του βιβλίου στο Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο επικεντρώθηκε

στη σιωπή που σκέπασε τη συλλογική μνήμη της πόλης τον χαμό των Εβραίων της. Το θέμα αυτό αναδεικνύει και η Θεσσαλονίκη. Πόλη των φαντασμάτων του Mark Mazower (εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007).

- 5 Χάγκεν Φλάισερ, *Στέμμα και σβάστικα*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 1995, τόμ. Β', σ. 321.
- 6 Για την εκτόπιση των Ελληνοεβραίων βλ. Ο. Βαρών-Βασάρ, «Η γενοκτονία των Ελλήνων Εβραίων από τους ναζί», στον τόμο *Νέοι στη Δίνη της Κατοχικής Ελλάδας, Ο διωγμός και το Ολοκαύτωμα των Εβραίων (1943-1944)*, σ. 112-125, εκδ. Κεντρικό Ισραηλτικό Συμβούλιο/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 2008.
- 7 Φλάισερ, όπ., σ. 321.
- 8 Πρίμο Λέβι, *Το περιοδικό σύστημα*, μτφρ. Α. Ράικου, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1990, σ. 50.
- 9 *Primo Levi à l'oeuvre, La réception de l'œuvre de Primo Levi dans le monde* (dir. Philippe Mesnard – Yannis Thanassekos), éd. Kimé, Paris 2008. Βλ. και Ο. Βαρών-Βασάρ, «Η εμπειρία της εκτόπισης και η στρατοπεδική λογοτεχνία: Πρίμο Λέβι- Χόρχε Σεμπρούν», περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ 81, Δεκέμβριος 2002. Για τον Π. Λέβι στα ελληνικά βλ. εκδ. Άγρα και για τον Σεμπρούν εκδ. Εξάντας.
- 10 Tzvetan Todorov, *La fragilité du bien, Le sauvetage des Juifs Bulgares*, éd. Albin Michel, Paris 1999, σ. 51.

Για το βιβλίο

Charles Keil και Αγγελική Βέλλου-Keil, *Bright Balkan Morning: Romani Lives and the Power of Music in Greek Macedonia*, φωτογραφίες Dick Blau, Ηχοτοπία Steven Feld, Wesleyan University Press, Μίντλταουν.

Παναγιώτης Πανόπουλος*

* Ο Παναγιώτης Πανόπουλος είναι Επίκουρος Καθηγητής Ανθρωπολογίας της Μουσικής και του Χορού στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Η ανθρωπολογική και εθνομουσικολογική αυτή μελέτη εστιάζει στα όργανα, τους επαγγελματίες τσιγγάνους ζουρνατζήδες και νταουλτζήδες της Τζουμαγιάς (Ηράκλεια Σερρών). Συγγραφείς του τόμου είναι ο αμερικανός εθνομουσικολόγος Charles Keil και η σύζυγός του Αγγελική Βέλλου-Keil, γνωστή στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό από τη δουλειά της πάνω στην *Αυτοβιογραφία* του Μάρκου Βαμβακάρη (εκδόσεις Παπαζήση). Τον βασικό κορμό του βιβλίου αποτελούν οι αφηγήσεις ζωής των τσιγγάνων μουσικών και των συγγενών τους, καθώς και οι λεπτομερείς και ευαίσθητες περιγραφές των τοπικών μουσικών συμβάντων. Το υλικό αυτό συμπληρώνεται από εκτενείς αναφορές στο εθνογραφικό, το ιστορικό και το μουσικολογικό πλαίσιο. Οι φωτογραφίες του Dick Blau και το CD που περιλαμβάνονται στον τόμο εντάσσονται οργανικά στο σύνολο, προσφέροντας μια πολυ-αισθητηριακή αντίληψη του θέματος. Τόσο οι εικόνες, όσο και οι ήχοι, αναπαριστούν τα μουσικά συμβάντα ως ολοκληρωμένες κοινωνικοπολιτισμικές επιτελέσεις, μεταδίδοντας τη ζωντάνια και τη συναισθηματική τους ένταση. Ιδιαίτερα οι ηχογραφήσεις του Steven Feld αποτελούν καινοτόμες για τα ελληνικά δεδομένα καταγραφές του ευρύτερου ηχητικού περιβάλλοντος, του «ηχοτοπίου», μιας κοινότητας, οργανικό μέρος του οποίου αποτελούν και οι μουσικοί ήχοι.

Μία από τις σημαντικότερες συμβολές του Charles Keil στην εθνομουσικολογία είναι η έννοια των «συμμετοχικών ασυμβατοτήτων». Εισάγοντας αυτήν την έννοια, ο Keil θέλησε να αναδείξει τη συμμετοχική, τελετουργική και ενωτική διάσταση της μουσικής και του χορού, που υποβαθμίστηκε ή αλλοιώθηκε εξαιτίας της μακράιωνης υποταγής της μουσικής σε ποικιλώνυμες ακαδημαϊκές παραδόσεις, οι οποίες υπονομεύουν τη βασική της λειτουργία ως συλλογική εορταστική πρακτική. Οι «συμμετοχικές ασυμβατότητες» των μουσικών συμβάντων αφήνουν να εκδηλωθεί η δυναμική και η κοινωνική σημασία της μουσικής.

Η μελέτη των τσιγγάνων μουσικών της Τζουμαγιάς έρχεται να αναδείξει τις «συμμετοχικές ασυμβατότητες» των μουσικών επιτελέσεων από τους ζουρνάδες και τα νταούλια. Το ιδιαίτερο στοιχείο εδώ, σε σχέση με τις προηγούμενες μελέτες του Keil και των συνεργατών του [για τα μπλουζ της πόλης, τη μουσική των Τιβ στη Νιγηρία και την πόλκα στην πολωνέζικη διασπορά των Ηνωμένων Πολιτειών (η τελευταία με τη συνεργασία, επίσης, της Αγγελικής Βέλλου-Keil και του Dick Blau)], είναι ότι η έννοια των «συμμετοχικών